

LŐKÖS ISTVÁN
„Pacta conventa”

Mozaikok a horvát–magyar
 kapcsolatok nyolc évszázadából

„Pacta conventa”, „horvát–magyar perszonálunió”, „Fiume: a corpus separatum”, „1868: horvát–magyar kiegyezés” – a történetírásból ismert fogalmak, szintagmák: két nemzet nyolc évszázados politikai, közjogi, kulturális szimbiózisának „kódjai”. Dekódolá-
 suk, historiográfiai, irodalom- és művelődéstörténeti számbavételük, diszciplináris interpretációjuk monográfiát/monográfiákat igénylő feladat. Ha egy esszé erejéig kívánunk írni-szólni róluk – bármennyire kockázatos is –, az szelektíve történhet, vállalva ezzel a mégoly gondos, ám végül is önkényes válogatás ódiáját. Mert kérdés: melyik közös sorsforduló, közös hős, tett vagy életmű érdemel prioritást és bővebb interpretációt a *croatohungarus tudat* reprezentációja szempontjából? A kronológia mentén történjen-e a válogatás, avagy egy-egy korszak fontosnak ítélt eseményei, netán egy-egy jeles író, alkotóművész (festő, szobrász), politikus, hadvezér szerepe alapján? Mindezek további mérlegelését mellőzve, a nyolcszáz éves horvát–magyar együttélés előremutató üzeneteit kíséreljük meg röviden számba venni, a kapcsolat-hálózat tragikus és szégyenteljes fináléját sem hallgatva el.

1918. október 29. Zágrábban a Hrvatski sabor (horvát nemzetgyűlés) kimondta az elszakadást a Monarchiától – és vele a nyolcszáz éves horvát–magyar közös államiság halálos ítéletét. E történelmi pillanatnak van egy olyan mozzanata, amely a politikai célok és illúziók (a délszláv egység, a Szlovén–Horvát–Szerb Államban a vezetés horvát dominanciája stb.) egészében talán csak epizódnak tűnhet, ám a horvát–magyar viszony szempontjából kulcsfontosságúnak tekinthető. A Szlovén–Horvát–Szerb Nemzeti Tanács képviselői a szó szoros értelmében rárontottak a zágrábi egyetem hungarológus professzorára, Greksa Kázmérra, azonnali lemondásra és távozásra szólítva fel – mondván: Horvátországban többé nincs szükség egyetemi magyar katedrara. A súlyosan beteg (spanyolnáthában szenvedő) Greksa értékeit hátrahagyva menekült Pécsre. Az egész életében apolitikus professzort többszörösen megalázták, kémkedéssel vádolták és halálosan megfenyegették. Egy másfél évtizeden át szépen ívelő, a horvát–magyar barátságá-

got szolgáló professzori pályát törtek derékba. Az egykor dékáni és prodékáni tisztelet is betöltő professzor mindezek ellenére vallotta: ami vele 1918 őszén történt Zágrábban, azt „nem a horvát nép fiai követék el”. Reménykedett: a gyűlölködés nem tart öröké, s egyszer még visszatérhet katedrájára. A remény, részben korai halála, részben a geopolitika megváltozása miatt, csak remény maradt.

A korabeli horvát sajtóban nem kevés, hasonló mentalitást kifejező cikk, közlemény, tárcsa jelent meg a fent leírtak „szellemi-politikai kulisszáiként”. Wekerle Sándor személye és kormánya éppúgy e támadások célpontja volt, ahogyan a „háborús bűnösként” aposztrofált Tisza István, majd a Trianon utáni, megcsönkített Magyarország és kormányzója.

De feltűnt valami más is. A Rijeci SHS című napilap 1919. január 29-i számában megjelent Krleža Ady-nekrológja, amely szerint „Ady Endre mindannak a fájdalmas szintézisét jelenti, ami e földgolyón magyar.” Ady „az új Magyarország legfontosabb tényezőinek egyike volt”¹. A fiatal, de már beérkezett költő, novellista, drámaíró, publicista Krleža nem kevés kompetenciával szólt a *Versek*, az *Új versek*, a *Vér és arany* poétájáról, arról az Adyról, aki a „magyar lélek”, e „furesza mozaik” kifejezője volt, „amelyben, mint valami kaleidoszkópban, a Duna-medence minden népének és fájának sajátosságai egymásba játszanának”². Az egykorú, geopolitikai jelentőségű történések idején (a magyar integritás elleni nemzetközi támadás, az utódállamok létrejötte, a Magyarország elleni román és szerb agresszió, az antant csapatok megjelenése magyar felségterületen stb.) ez a rövid írás egyfajta friss szellemi fuvallat képzetét kelthette – már aki odafigyelt rá –, egyben annak bizonyossága is volt, hogy a nyolc évszázados horvát–magyar együttélés öröksége a szellemi élet legjobbjainál tovább élt. A magyar olvasó Németh László „kelet-európai tájékozódása” nyomán azt is tudhatja: egy évtized múltán ugyanez a Krleža a legjobb külhoni Ady-esszét is közreadta – benne Ady líráját a közép-európai „szimbolista történet” kontextusában méltatva. És jó, ha tudjuk: a külhoni Ady-kultuszt formálva nem is volt egyedül. A Trianonban megcsönkített Magyarországot övező utódállamok csaknem mindegyikében írók, költők legjobbjai ápolták – és

1 KRLEŽA, Miroslav: *Meghalt Ady Endre = Horvát irodalmi antológia*, szerk. Lőkös István, Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 2004, 355. (Vujicsics D. Sztoján fordítása)

2 *Uo.*

recipiálták – az Ady-líra örökségét: a szerb Veljko Petrović, Miloš Crnjanski és Todor Manojlović csakúgy, mint a szlovák Emil Boleslav Lukač és Štefan Krčmery. Igaz: Krleža egy 1922-es, magyar irodalmi tárgyú dolgozata (*Petőfi és Ady: a magyar irodalom két lobogója*) két nemzeti klasszikusunk és a Nyugat-nemzedék néhány jelesének (Babits, Kosztolányi, Móricz) értő méltatása mellett igencsak ferde és igaztalan képet rajzolt literatúránk más fejezeteiről, ám „hungarikáival” – ha ellentmondásosan is – a nyolc évszázados közös örökséget vitte tovább. Ennek példaadó karakterét: a *croatohungarus tudatként* definiálható jelenséget 1094-től lényegében az 1830-as évek kezdetéig a felhőtlen folyamatosság jellemezte. Ma, a folyamat drasztikus megromlásának (megrontásának) századik évfordulója táján, s a két náció jelenbeli harmonikus viszonyának idején – úgy véljük – *pro memoria* érdemes legfontosabb értékeit számba venni.

A történet valójában Zvonimir király és I. (Szent) László testvére, Árpád-házi Ilona hercegnő (a horvátoknál Jelena Lijepa) házasságával kezdődött, ám e frigy egy szakrális gesztussal lett egyházi és világi, a horvát történelmet meghatározó tényezővé. Az 1094-ben Szent László alapította zágrábi püspökségről van szó. A horvát historiográfia és egyháztörténet időnként „árnyalni” próbálta a királyi gesztust. A László akarata szerint építendő katedrális védőszentje – ugyancsak László kívánsága szerint – Szent István király lett, ma viszont Szűz Mária a patrónája. Igaz, a templombelsőben meghagyták az alapító szent király emlékezetét az északi oldalhajó Szent László oltárával, Szent István, Szent László és Szent Imre herceg szobrával.

Egy évtized sem telt el, és 1102-ben a horvát törzsek a – sokak által vitatott – *pacta conventa* alapján horvát királlyá koronázták Könyves Kálmánt, s ezzel formálódni kezdett a közös történelmet oly sokban meghatározó *croatohungarus tudat*. Próbáljuk meg ennek az alakulástörténetnek a fontosabb fordulóit számba venni.

A zágrábi püspökség megalapítását követően az észak-horvát területek keresztény szellemiségét már a kezdetek kezdetén magyarországi provenienciájú kódexek szakrális szövegei formálták. Az akkor még a kalocsai érsekség joghatósága alá tartozó püspöki székhelyre ugyanis Magyarországról vitték az első liturgikus könyveket (*Zágrábi Missale antiquissimum, Benedictionale, Sacramentarium*). És mi történt a püspökséget fundáló, majd Könyves Kálmán megkoro-

názását követő évszázadokban – egészen 1918-ig? A kapcsolatok kronológia szerinti alakulástörténetét néhány fontos dátum mentén követjük nyomon: 1242, 1526, 1541, 1566, 1790, 1848–49, 1868. E sorsfordító esztendők a magyar történelemből közismertek. Az első, 1242-es esemény a tatárdúlást követően, országépítő királyunk, IV. Béla uralkodói gesztusa volt. A tatárok elől menekülő király jó egy évvel korábban legelőbb Zágrábban talált menedéket, s hálája jeléül szabad királyi város rangjára emelte a későbbi horvát metropoliszt.

A XVI. század felsorolt évszámaihoz kötődő közös nemzeti tragédiák ténye aligha kétséges. A mohácsi csatavesztést, illetve Buda megszállását és elését a horvát kulturális és történelmi emlékezet is nemzeti tragédiaként őrzi, s az irodalmi hagyomány éppoly sorsfordító eseményként örökíti tovább emléket, mint Szigetvár 1566-os ostromát és Zrínyi hősi önfeláldozását követően tette/teszi mindmáig. Egy névtelen szerző hosszú panaszénekekben tudósított – vélhetően már kevéssel a tragédia után – a csatavesztés körülményeiről és II. Lajos király haláltusájáról. S hogy milyen versmodorban-formában, azt hadd szemléltesse az alábbi néhány sor, amelyek szerint az ifjú király már csak lovától remél segítséget: „Hogyha engem innen hazaviszel bátran, / jutalmazlak téged drága ajándékkal: / lábodon a patkó színezüstből léssen, / kantárodát pedig kirakom gyöngyökkel, / vert arany díszíti hátadon a nyeret, / szügyödre meg teszek szép, ragyogó selymet. / Hogyha egész-ségben hazaviszel engem, / takarót is kapsz majd aranyos hímzéssel...” (Lökös István fordítása)

Buda 1541-es eleste Mavro Vetranović véleménye szerint az egész közép-európai régió Mohácshoz hasonló katasztrófája volt. A raguzai költő panaszéneke (tužba) a Mohács utáni újabb tragédiáról szól – közép-európai identitást is kifejező sorokkal gazdagítva a perszifikált magyar székváros elestét elbeszélő Budavár siralmát: „Ma pedig se magyar, se cseh és se lengyel, / hogy töröknek mezőben kopját szegezzen, / nincs többé Bosznia vitéze, sem horvát, / sem bátor dalmata, erdélyi s ugrovláh, / ki keresztény hitünket egyként oltalmazza, / jobbával szablját török vérbe mártva...” (L. I. fordítása)

A közös történelmi tragédiák színtereinek villanásnyi felidézése szimbolikus érvényű e versben: Rigómező, Krbava és Mohács egy-egy mementó, amely a sorsközösségben osztozók összefogásának szükségessége voltára int. Hunyadi János (Janko vojvoda) és

Mátyás király heroizmusa a múlté, de hajdani dicsőségük reményt adó örökség, példaadás. Intertextuális vizsgálódás tárgya lehet, miképp örökítette tovább ezt a hagyományt majd Raguza (Dubrovnik) későbbi poétája, Ivan Gundulić. A *litteratura croatica* XVII. századi fénykorának költője újabb történelmi toposzokkal gazdagította horvátok és magyarok társországi létmódjának és sorsközösségének költői transzpozícióját. Nagy Lajos uralkodásától a Hunyadiakig ível nála a költői látomás *Osman* című eposza énekeiben – felidézve az aranykort, amikor a három tenger határolta Anjou-birodalom uralkodója – „akit Budán is, Krakóban is megkoronáztak” – „a hit és a szabadság” garanciája volt Budától Raguzáig. A XV. század a horvát–magyar sors boldog periódusa volt – folytatja Gundulić –, „Janko vojvoda” (Hunyadi János) és „kralj Matijaš” tettei és személye az „oltalom és a szabadság” örök szimbóluma lett a térségben.

S ha már a történelem költői olvasatánál tartunk, azt sem feledhetjük: Petar Kanavelović eposzában az együttélés múltbeli példái a XVII. századi jelen paradigmáivá válnak. A *Szent János traui püspök és Kálmán király* című mű Könyves Kálmán 1105-ös dalmáciai hadjáratának eseményeit idézi: Zára, Trau, Spalato és Sebenico elfoglalását. A bonyolult szerkezetű alkotás főhősei: Szent János traui püspök és Kálmán király.

Kanavelović eposzában eszményítő képet adott az első közös horvát–magyar uralkodóról. A mű megírása idején már a múlté volt az a polonofil remény, hogy a dalmáciai régió felszabadítását a lengyelek török elleni hadi sikereitől remélhetik, amelynek horvát irodalmi kifejezését Gundulić *Osmanja* jelentette. A kortárs politika – Kanavelović interpretációjában – Magyar- és Horvátország törvényes királyától várta a török kiűzését a hazai földről.

De térjünk vissza közös históriánk Mohácsot és Buda elvesztését követő tragikus eseményéhez: Szigetvár 1566-os ostromához! A szigetvári hős és katonái önfeláldozását, Sziget elését az előzőekhez hasonlóan nemzeti tragédiaként élte meg a horvát irodalom ismeretlen és ismert, egy-egy *Zrínyiászt* megalkotó szerzője. Nemcsak Zrínyi Péter *Szigeti veszedelem*-átköltésére gondolunk, hanem mindarra, ami a szépirodalomban, folklórban, történetírásban reprezentálta a közös múlt e tragikus és sorsfordító eseményét. Karnarutić Barna XVI. századi epikus énekétől (*Sziget várának elfoglalása*) és Cserenkó Ferenc mintául is szolgáló emlékiratától (*Sziget meg-*

szállása és elfoglalása) a népénekeken át a *Murántúli énekeskönyv* (*Prekmurka pjesmarica*) kaj horvát nyelvű verses krónikájáig (*Ének Szigetről*) sorjáztak egymás után a Zrínyi Miklóst elsirató és magasztaló horvát nyelvű művek egészen a XIX. századig, amikor 1876-ban *Nikola Šubić Zrinjski* címmel Ivan Zajc megalkotta a horvát nemzeti operairodalom immár klasszikus darabját.

1790-et írtak a naptárak. A magyar országgyűlésben megfogalmazódott: a továbbiakban a latin helyett a magyar legyen az országgyűlés nyelve, s az országgyűlési napló is magyarul vezettség. A kezdeményezést a horvát honatyák ellenérzéssel fogadták. A horvát rendek részéről ekkor fogalmazódott meg a szállóigévé lett és Erdődy János horvát bánnak tulajdonított mondás: „Regnum regno non praescribit reges” („Egyik király a másikkal nem szab meg törvényt”). De ekkor íródott Skerlec Miklósnak – Zág-ráb vármegye főispánjának – a tanulmánya is, amelyben a *Pacta conventa* textusára hivatkozva érvelt a latin nyelv megőrzése mellett, mert – közjogi kérdés lévén – változtatni azon csakis a két nemzet közös megegyezésével lehet. Most még szó sem volt a horvát nyelvhasználat lehetőségéről, ám alig múlt el három-négy évtized, s a horvát romantikus nemzedék, az illír mozgalom zászlóvivői jóvoltából megindult a nyelvi mozgalom, amely *narodni preporod* (nemzeti ébredés) néven hamar politikai szerveződéssé vált. A XIX. századi közép-európai nacionalizmusok kora volt ez, a történelem determinálta fázisa a „félnemzetek” vagy éppen a nemzetné válás útjára lépő népcsoportok életének, a jogos követelések olykor túlzásokba átcsapó folyamata, ami a horvát–magyar viszony harmóniáját disszonanciává változtatta, s 1848–49-ben a két nép már Jellasich, illetve Kossuth népeként állt szemben egymással.

S lám mégis: a mai historikus, irodalom- és művelődéstörténész a történelmi mozgás históriájának könyvét lapozva rálel az elválasztó vonalon túlmutató egykori kapcsolatok hol lappangó, búvópatakszerű, hol meg külszínre törő példáira. Már a mozgalom fénykorának történéseit, s e történések szereplőit szemügyre véve feltűnik: az illír mozgalom nagyjai közül többen is származás, nevelkedés, iskolai stúdiumok révén gyermek- és ifjúkorukban szoros kapcsolatban álltak a magyarsághoz. Ivan Mažuranić fumei és szombathelyi diák volt, Ljudevit Farkaš-Vukotinić (Ludovicus Farkasként anyakönyvezték) Nagykánizsán tanult, filozófiát Szombathelyen, Adolf Ve-

ber Tkalčević a teológiát végezte Pesten, az anyai ágon magyar származású Mirko Bogović Dráván inneni rokonait látogatta sűrűn, ügyvédi vizsgát Pesten tett, s jellemző talán az is, hogy a *narodni preporod* zászlóbontásakor Ljudevit Gaj híressé lett horvát-szláv ortográfiája Pesten jelent meg 1830-ban. Kiemelendő a költői pályáját magyar versekkel kezdő Ivan Mažuranić, de ugyanígy az a Ljudevit Farkaš Vukkotinović is, aki *Az apród* elbeszélésével a mohácsi csatavesztés hőseinek állított emléket – rokonszenves portrét szentelve a hősi halált halt Tomori Pálnak, s akiről a XX. század egyik horvát irodalomtörténésze azt írta: a romantikus szerző Vukotinović példaértékűnek tartotta a hősiességet, a becsületet és a múltbeli horvát–magyar testvériséget. S a félmagyar Bogovićról se feledkezzünk meg: már az abszolutizmus idején – amikor a horvátok azt kapták jutalmul, amit a magyarok büntetésképpen – nyíltan manifesztálta osztrák- és Habsburg-ellenességét *Frangepán* című drámájában. 1851-ben a horvátok választás előtt álltak: vagy a Habsburgokkal szövetkeznek, és idegen érdekek szolgálatába szegődnek, vagy a magyarokkal összefogva harcolnak, és óvják a hagyományon, azaz a *Pacta conventan* alapuló függetlenséget.

Az abszolutizmust követően, az 1868-as horvát–magyar kiegyezés ismét új fejezetet nyitott meg a két nemzet történetében. Sokan remélték: nyugvópontra juthatnak a politikai hullámverések. Nem így történt: a *nagodba* (kiegyezés) mind a politikában, mind az irodalomban a polarizáció gerjesztője lett. Csoda-e hát, ha az irodalom rajzolta kapcsolattörténeti kép Janus-arcúvá vált? Az 1868 és 1918 között született és a horvát–magyar viszonyt érintő irodalmi művek nagyobb része arra összpontosított, ami – feltételezésük szerint – elválaszt, egy csekélyebb rész arra, ami összeköt. A magyarelles topozsokkal teli művek – kivált Khuen-Héderváry Károly bán regnálása idején (1883–1903) – szerte Horvátországban nagy visszhangot váltottak ki. Sajnálatos, hogy olyan, európai formátumú és esztétikailag kifogástalan értékvilágot teremtő szerzők is ehhez az ideológiai vonulathoz kapcsolódtak, mint a modern horvát széppróza századvégi és századforduló kori mestere, Ksaver Šandor Gjalski, vagy a horvát szimbolizmus kiválósága: A. G. Matoš. E példák idézését mellőzve a két náció közös hagyományait átörökítő művekről kell szólnunk.

A horvát regényt korábban az isztriai couleur locale-lal gazdagító Eugen Kumičić megírta a XIX. század végén már mitikus magasságokba emelt Zrí-

nyi–Frangepán összeesküvés – azaz a Wesselényi-féle összeesküvés – történetét is (*A Zrínyi-Frangepán összeesküvés*). Abban a magyarellenességtől hangos századvégi horvát regénykontextusban, amely műfaji környezetét alkotja, Kumičić a múlt magyar hősei iránti rokonszenv hangján szólt például Nádasdy Ferencről, I. Rákóczi Ferencről, Thököly Imréről vagy II. Rákóczi Ferencről.

A félezer oldalas regényben horvátok és magyarok mindvégig az osztrák tirannizmus közös kárvallottjaiként vannak jelen: a horvát–magyar sorsazonosság vezérfonalként húzódik a cselekményben a tragikus végkifejletig, Zrínyi Péter, Frangepán Ferenc Kristóf és Nádasdy Ferenc kivégzéséig. De kiemelkedik a hatalmas regényfolyamban a Thököly Imre és II. Rákóczi Ferenc vezette kurucság iránti leplezetlen írói rokonszenv is – hangsúlyossá téve: a magyar „felkelés lelke [...] Ilona volt, Zrínyi Péter lánya”.³ Íme, egy rövid passzus e hungarofilia írói manifesztációjából: „A magyar főurak bátran védekeztek, de végül elbuktak.” Thökölyék „minden várat feladtak, Munkács kivételével, azt Zrínyi Ilona védte hősiesen, az egész világ által csodálva. Élelmük elfogyván megadta magát Caraffa generálisnak, [...] az egyik legkegyetlenebb vérszopónak [...], aki éjjelnappal mészároltatta a népet. Nagyobb borzalmat sohasem látott Magyarország.”⁴ Hasonló az intonációja a Rákóczi szabadságküzdelmét bemutató szövegrésznek is: „Rákóczi sokáig háborúzott, kezében tartott minden hatalmat, 1707-ben pedig az ónodi országgyűlésen megfosztotta a magyar tróntól a Habsburgokat. I. Lipót az esemény előtt két évvel, valójában a trónja elleni legnagyobb felkelés idején, elhalálozott. Fia, I. József egyre-másra küldte seregeit Magyarországra. Rákóczi így nem tudott sokáig védekezni: az ország kifosztva, pusztasággá téve, a nép mezítelen volt, és éhezett. Az 1711-es szatmári béke után Rákóczi három évet Párizsban töltött az udvarnál, aztán Törökországba ment a szultánnal tárgyalni, miként lehetne megtámadni újból Ausztriát. Rodostóban halt meg, nem messze Konstantinápolytól 1735-ben. Egész Magyarországon szörnyű csend honolt, ám a hatalmas üszkös romok hamuja alatt izzott a parázs...”⁵

3 Lásd: Lőkös István: *Nemzettudat és regény*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2004, 368. (Lőkös István fordítása)

4 *Uo.*, 368–369. (Lőkös István fordítása)

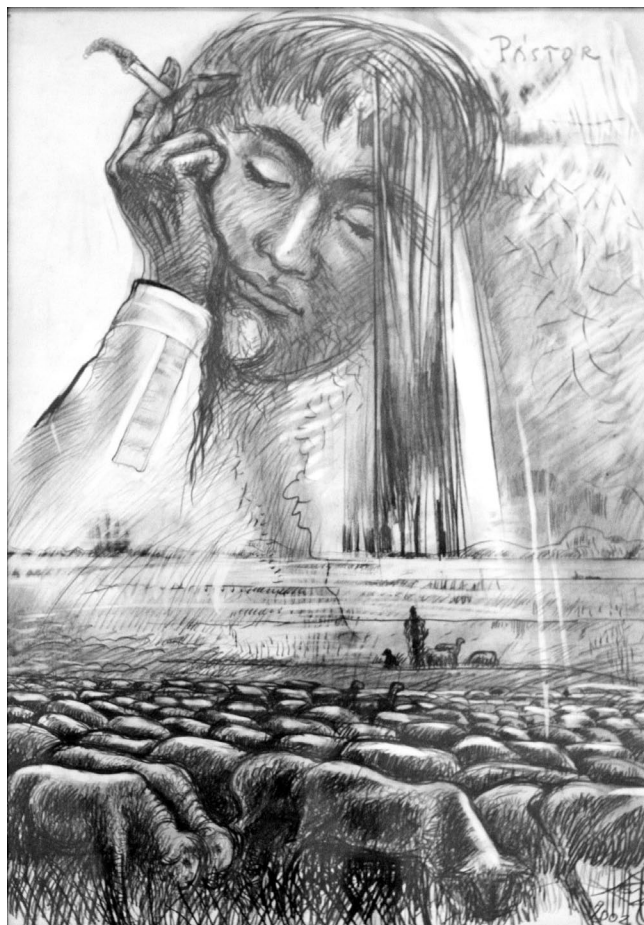
5 KUMIČIĆ, Eugen: *A Zrínyi-Frangepán összeesküvés (Részletek) = Horvát irodalmi antológia*, i. m., 213. (Lőkös István fordítása)

Kumičić regényének első megjelenésekor 1892–93-at írtak a naptárak. Khuen-Héderváry bánságának félideje volt ez az időszak. Jól működött a horvát gazdaság, látványosan fejlődött Zágráb, prosperált az oktatásügy. Ám ugyanekkor számos konfrontáció is terhelte a magyar–horvát kapcsolatokat: korlátozták a sajtó- és a gyülekezési szabadságot, leszámoltak az ellenzékkel, provokatív módon magyar feliratokat helyeztek el a középületeken. Ebben a közegben a Kumičić-opusz magyarofil szemlélete – némileg túlzó retorikai fordulattal élve – világító fáklának nevezhető; a feszültségek ellentételezését jelentő gesztusnak persze kevés. Mint majd Krleža Ady-nekrológja is 1919-ben, a délszláv egység illúziójának tetőzése idején. Azután mégis történt valami: a jugomessianizmus, az SHS állambeli szerb dominancia, az úgynevezett vidovdani alkotmány, a nagyszerb hegemonikus törekvések erősödése utáni kiábrándulás némelyeket korábbi nézeteik revíziójára ösztönzött. Gjalski például az 1918 előtt Horvátország-szerbe gyűlött Tisza István írói rehabilitációját fogalmazta meg már 1923-ban: „...igen gyakran volt alkalmam magyar államférfiakkal és miniszterelnökökkel beszélgetni. A ki-

robbant világháború különösen sok lehetőséget kínált erre. Azért említem ezt, mert így találkozhattam gróf Tisza miniszterelnökkel, kinek személyében az egyik legnagyobb és legzseniálisabb államférfit ismertem meg. Társaságában s a vele való beszélgetés közben az ember szinte szüntelenül érezte intellektuális és jellembeli nagyságát. S noha töretlenül a valódi kálvinista hűvössége és konoksága áradt belőle, őszinte, tisztességes és lovagias viselkedésével mégis megnyerte az embert. Nem itt van a helye, hogy megismételjem számos fontos kijelentését, amelyeket most is értékeként tudok becsülni, mert azt mutatják, milyen gyorsan felismerte a dolgok valós állását és milyen szigorúan ítélte. Igen, nagy és tisztességes ember volt.”⁶

Alighanem itt kezdődött a horvát–magyar viszony újabb, remélhetően a múlt értékes hagyományait folytató fejezete.

6 GJALSKI, Ksaver Šandor: *Rukovet autobiografskih zapisaka* = K. Š. Gj.: *Ljubav lajtnanta Milića i druge pripovijetke*, Zagreb, 1923, 215–216. (Lőkös István fordítása)

Pásztor (grafit)